

Genovaitė Kačiuškienė

Šiaulių universitetas, Lietuva

El. paštas: geno@splius.lt

SODYBŲ STATINIŲ PAVADINIMAI ŠIAURĖS PANEVĖŽIŠKIŲ TARMĖJE: ANKETINIS TYRIMAS

Sociolingvistinio pobūdžio straipsnyje, remiantis jaunosios tarmės atstovų kartos anketų duomenimis, aptariami sodybų statinių pavadinimai, vartojami vienoje iš rytų aukštaičių – šiaurės panevėžiškų – tarmėje. Tyrinėjimo pagrindu imama Lietuvių kalbos instituto parengta ir išleista kompaktinės plokštelės „Lietuvių tarmės. I dalis“ medžiaga.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: tarminė leksika, anketavimas, dialektologija.

Įvadinės pastabos. Sociolingvistiniai tarmių tyrimai Lietuvoje dar tik randasi. Tačiau vienokių ar kitokių šios srities pastebėjimų galima rasti beveik visų dialektologų darbuose, ypač jei juose būna aptariamos periferinės ar lietuviškų salelių tarmės (2, 20-38). Daugelyje darbų apsiribojama tik sociolingvistiniu tarmės situacijos apibrėžimu, kai, remiantis įvairiais kontaktais, bandomi aprašyti tarmėje egzistuojantys įvairūs kalbos reiškiniai. Yra darbų, kuriuose lietuvių tyrėjai dialektologai pateikia duomenų apie kai kurių tarminių ypatybių vartojimą keliose kartose (10, 30-115; 11). Iš pastarųjų metų sociolingvistinių (ar pusiau sociolingvistinių) tyrinėjimų galima paminėti R. Urnėžiūtės (16, 131-142) straipsnį, kuriame, remiantis kodų kaitos teorija, tiriama ir aprašoma Jonišio šnekta. Atskirai paminėtini S. Tumėno darbai (14, 238-242), kuriuose autorius bando išsiaiškinti Šilalės ir Skaudvilės mokyklų pradinių klasių mokinių ir mokytojų, kitų dalykų mokytojų, mokinių tėvų požiūrį į gimtąją tarmę ir jos vartojimą. Gana išsamius socialinius tarminio kalbėjimo koreliatus, remdamasi Vilniaus universiteto Kauno humanitarinio fakulteto studentų ir Ukmergės rajono Lyduokių apylinkės gyventojų atviro tipo anketomis, yra ištyrusi D. Aliūkaitė (žr. D. Aliūkaitės pranešimą, skaitytą Lietuvių kalbos instituto tarptautinėje konferencijoje “Kalbos istorija ir dialektologija: praeitis ir perspektyvos”, Vilnius, 2004 m. rugsėjo 20 – 21 d., ir jo pagrindu straipsnių rinkiniui parengtą straipsnį “Socialiniai tarminiai kalbėjimo koreliatai” (1). Keletą sociolingvistiniais tyrimais pagrįstų straipsnių yra paskelbusi L. Grumadienė (4, 132-149; 5, 190-198), N. Tuomienė (15, 196). Tačiau tokio pobūdžio darbų yra maža. Tai, anot D. Aliūkaitės, rodytų, jog socialiniai koreliatai ar sociolingvistinės kategorijos Lietuvoje nėra laikomos svarbiomis dialektų analizei. Toks dialektologijos atskyrimas nuo sociolingvistikos šiandieniniuose Vakarų Europos kalbininkų darbuose būtų tiesiog neišsivaizduojamas (17; 13).

Kompaktinę plokštelę „Lietuvių tarmės. I dalis“ (8), kurios pagrindas yra leidinys „Lietuvių kalbos atlasas. Leksika“ (7), 2002 metais išleido Lietuvių kalbos instituto leidykla (sudarytojai: Daiva Atkočaitytė, Asta Leskauskaitė, Danguolė Mikulėnienė, Kazimieras Morkūnas, Edmundas Trumpa, Aloyzas Vidugiris). Jos turinį sudaro daugiau kaip 120 pavadinimų žmogaus gyvenamosios aplinkos (kaimo bei sodybos) objektai. Visų objektų pavadinimų paplitimas iliustruojamas žemėlapiuose, paaiškinamas jų aprašuose.

Kompaktinės plokštelės struktūrą sudaro: *pratarmė, tarmės, turinys, rodyklė, pagalba*. *Pratarmėje* supažindinama su kompaktinės plokštelės sandara, akcentuojama tarmių ypatybių svarba kalbos mokslui. Skyrelyje „*Tarmės*“ gana išsamiai, su garsiniais pavyzdžiais, aptariamos tradicinė ir naujoji tarmių klasifikacijos ir pabrėžiama, jog kompaktinėje plokštelėje laikomasi naujosios tarmių klasifikacijos, kurios sudarytojai Aleksas Girdenis ir Zigmas Zinkevičius (3, 139-147), principų. „*Turinyje*“ pateikiami grafiniai žmogaus gyvenamosios aplinkos ir pastatų vaizdai bei jų pavadinimai. Visi statiniai suskirstomi į dvi grupes: gyvenamosios vietos (kaimas, kiemas, būstas ir jo dalys: asla, stogas, priemenė) ir ūkinių pastatų (klėtis: prieklėtis, aruodas, užlos;

I. SISTEMINIAI LINGVISTINIAI TYRINĖJIMAI: TEORIJA IR PRAKTIKA

kluonas: grendymas, peludė, šalinė, jauja; pirtis: krosnis, plautas, priepirtis; tvartas, daržinė). Kiekvieną pavadinimą iliustruoja paplitimo žemėlapis ir garsiniai įvairių tarmių variantai. „Rodyklė“ yra skirta abėcėliniam pavadinimų sąvadui, paplitimui, linksniavimui, vartosenai (pateikiami sakiniai su žodžiu), etimologijai bei vaizdinei iliustracijai. „Pagalbos“ skyrelyje galima rasti detalų transkripcijos aprašą, sutranskribuotus statinių pavadinimus, abėcėlinį vietovių santrumpų sąrašą bei konsultacijas, ką daryti, jei dėl vienokių ar kitokių priežasčių kompiuteris neatlieka kompaktinėje plokštelėje numatytų funkcijų.

Sodybų statiniai ir jų atitikmenys šiaurės panevėžiškių tarmėje. Šiaurės panevėžiškiai – viena iš rytų aukštaičių tarmių, iš kitų išsiskiria šiomis pagrindinėmis ypatybėmis: 1) *visuotiniu kirčio atitraukimu* (kirtis gali būti atitraukiamas ne tik iš trumpos ar ilgos cirkumfleksinės, bet ir iš akūtinės galūnės); 2) *intensyvia žodžio galo redukcija* (vietoj trumpųjų balsių ir ilgojo balsio *ī* vartojami murmamieji balsiai *ɐ, ɛ*, vietoj dvibalsių *ai, au, ei – ε, o, ę*, žodžio galas trumpinamas net susidarant sunkiai ištariamoms priebalsių samplaikoms); 3) *trumpųjų balsių i, u, platinimu* (nekirčiuotame ir atitrauktiną kirtį turinčiame skiemenyje jų vietoje tariami *ę, ō, o*); 4) *nosinių balsių a, ę* bei *mišriųjų dvigarsių am, an, em, en siauriniimu* ir skirtingai nuo kitų rytų aukštaičių *vertimu o, ę* bei *om, on, em, en*; 5) *nekirčiuotų balsių ir dvibalsių ie, uo neutralizacija* (tam tikrose pozicijose vietoj visų nežemutinio pakilimo priešakinės eilės balsių ir *ie* gali atsirasti *ę/i*, vietoj atitinkamų užpakalinių ir *uo – o/u*); 6) *progresyvine priebalsių palatalizacija*; 7) *priebalsių (ypač l) depalatalizacija*; 8) *kai kuriomis morfologijos ar sintaksės ypatybėmis* (triskaitos vartojimu, savita vietininko raiška *tarp + kilmininkas*) ir kt..

Šiaurės panevėžiškių tarmėje vartojamiems 47 statinių pavadinimams pagrįsti kompaktinėje plokštelėje pateikiami 87 autentiški pavyzdžiai iš 16 šiaurės panevėžiškių tarmės ploto vietų: Daujėnų (Dj), Grūžių (Grž), Joniškėlio (Jnšk), Kriukų (Kri), Krinčino (Krc), Lygumų (Lg), Linkuvos (Lnkv), Pakruojo (Pkr), Pasvalio (Ps), Pašvitinio (Pš), Rozalimo (Rz), Saločių (Slč), Smilgių (Sml), Šeduvos (Šd), Vaškų (Všk), Žeimelio (Žml). Šalia sakinių nurodoma pateikimo vieta ir šaltinis (apie tai išsamiau žr. (6, 107-115).

Anketavimo medžiaga ir eiga. Turint prieš akis tikslą išsiaiškinti, kaip dabartinė jaunoji tarmės atstovų karta žino ir vartoja sodybų statinių pavadinimus, viename iš šiaurės panevėžiškių tarmės punktų – Vaškuose (Všk) – buvo atlikti 2 anketiniai tyrimai. Pirmojo iš jų tikslas buvo išsiaiškinti, ar sodybų statinių pavadinimus, kompaktinėje plokštelėje pateikiamus kaip autentiškus šiaurės panevėžiškių tarmės variantus, atpažįsta jaunoji šiaurės panevėžiškių karta – Vaškų vidurinės mokyklos dvyliktokai. Tam tikslui mokiniams buvo pateikta kompaktinės plokštelės medžiagos pagrindu sudaryta anketa Nr. 1, kur šalia neutralaus statinio ar jo dalies apibrėžimo buvo pateikti keli jo pavadinimų variantai (tarp jų - ir šiaurės panevėžiškių), vartojami įvairiose Lietuvos ploto vietose. Respondentams reikėjo atrasti ir pabraukti, jų nuomone, autentišką šiaurės panevėžiškių tarmės statinio pavadinimo variantą.

SODYBŲ STATINIAI

(ANKETA Nr. 1)

Koks Jūsų tarmėje vartojamas šio statinio ar jo dalies tarmiškas pavadinimas? Pabraukite jį arba įrašykite.

Valstiečių gyvenamoji ir darbo vieta : *sodžius, kaimas*

Aikštė prie gyvenamojo namo (paprastai tarp gyvenamojo namo, klėties ir tvarto): *atšlaimas, kiemas Žmogaus gyvenamasis namas, buveinė: troba, gryčia, namas, stuba, pirkia*

Gyvenamojo būsto plūktas molio grendymas: *asla, grendymas*

Viršutinė (dengiamoji) namo dalis, dangtis: *stogas, daňgtis, dōkas*

Gyvenamojo namo dalis prie lauko durų: *priemenė, priesienis, prieangis, priegonkis.*

Trobesys ar trobesio dalis grūdams, drabužiams, mėsai, buities daiktams, ūkio padargams laikyti ar šiaip kam pasidėti; miegoti: *klėtis, klėtė, svīrnas, špykeris*

Vieta prieš klėtis duris po nuleistu stogu arba prie klėtis pristatyta kamaraitė: *prieklėtis, priėsvirnis, prýgrindas*

Klėtyje ar kur kitur nestorų rąstų ar lentų užtvaras (kartais didelė dėžė) grūdams pilti ar daržovėms laikyti: *aruodas, miega*

Klėtis lubos; lubos ant prieklėčio; vieta ant jų, aukštas: *užlos, užlios, užlės, užlai, lūbos, užulaidinis*

Trobesys javams laikyti ir kultti: *klūonas, klojimas, jáuja, daržinė*

Plūktinė kluono asla: *grėndymas, laītas, aslā, klojimas, pādas*

Vieta kluono krašte ar šalia kluono pelams, grūdams, šiaudams ar šienai laikyti: *pelūdė, pelūdnykas, pūnia, aruodas*

Kluono dalis, kur kraunami javai, šienas: *šalinė, šalidė, gālas, strėkis, nampusė, riņkis*

Kūrenama kluono dalis, kur džiovinami linai arba javai; pastatas linams džiovinti ir minti: *jáuja, pakurā, dúoba, rejā, rijā.*

Namas ar namelis, skirtas maudytis: *pirtis, perėnė, banė, lāznė*

Iš akmenų sukrautas šildomasis pirties ugniakuras: *krósnis, krósnė, krūsnis, pėčius*

Platus pirties suolas, medinės pakopos pirtyje: *plaūtas, plaūtai, pālos, lāktos, lentýnos, suolāi, láiptai, lóva, ardāi, grėdos*

Pirties dalis nusirengti: *priėpirtis, priėpirtė, priemenė, prieangis, priesienis, prāvaras, namėlis, nameliōkas*

Ūkinis trobesys gyvuliams ir paukščiams laikyti: *tvārtas, stāldas, kūtė, kūtis, guřbas, pūniā, daņgtis, nāmas, kūginỹs*

Ūkinis trobesys pašarui, javams ir kt. laikyti: *dařžinė, stóginė*

Antroji anketa (Nr.2) buvo skirta kompaktinėje plokštelėje pateiktų statinių ar jų dalių pavadinimų, užfiksuotų autentiškuose to krašto atstovų tarminiuose pavyzdžiuose, reikšmei paaiškinti. Norėta sužinoti, kokius statinius ar jų dalis jaunoji šiaurės panevėžiškių karta dar žino ir kaip supranta bei moka paaiškinti jų leksinę reikšmę.

ŠIAURĖS PANEVĖŽIŠKIŲ TARMĖS STATINIŲ PAVADINIMAI (ANKETA NR.2)

Paaiškinkite šiuos sodybų statinių ar jų dalių pavadinimus. Šalia parašykite, ar Jūs juos vartojate. Jei ne, parašykite, ką Jūs vartojate.

Aruodas-

Jauja-

Pirtis-

Plautas/ plautai-

Kiemas-

Stogas-

Asla, laitas-

Priemenė, priesienis-

Klėtis, klėtė-

Prieklėtis, prieklėtė, pryklėtis-

Užlos, užlės, užulaidinis-

Šalinė, prėslas-
Krosnis, pečius-
Priepirtis, priepirtė, priemenė, priemeniukas-
Peludė, pūnia, pūnis, peludnykas-
Daržinė, šieno daržinė, diendaržinė-
Gryčia-
Sodžius-
Klojimas-
Laitas, asla-
Kūtė, kūtis-

Anketas (pirma - pirmąją, po to, jas surinkus – antrąją) užpildė 11 jaunosios kartos vaškėčių (apie analogišką respondentų skaičių žr. (8, 1985-1989; 9, 97-120).

Anketų duomenų aptarimas. Peržiūrėjus anketas ir išanalizavus atsakymus, matyti, jog daugelio sodybų statinių ar jų dalių pavadinimų vaškėčiai mokiniai savo šnekamojoje bei rašomojoje kalboje nebevartoja, nežino ir nemoka paaiškinti ir šių žodžių reikšmių.

Pirmosios anketos atsakymai parodė, kad iš visų pateiktų objektų pavadinimų 100% pažįstami ir žinomi sodybų yra *kiemas* ir *pirtis*. Visi kiti pavadinimai buvo žinomi 92–8% respondentų. Ypač mažas atsakymų procentas buvo tų sodybos statinių ar gyvenamosios aplinkos pavadinimų, kurių jau tipiškose kaimo ar miestelio sodybose nebėra ir su kuriais tegalima susipažinti arba skaitant literatūrą, arba etnografinėse sodybose Rumšiškėse bei Kleboniškėse. Galimas daiktas, kad daugelis apklaustųjų vaškėčių niekada ir nesilankė minėtuose etnografiniuose buities muziejuose, nes pastaruoju metu domėjimasis senąja lietuvių buitimi – kaip ir kultūra - tiek mokytojų, tiek mokinių tėvų bei pačių mokinių yra gerokai priblėšęs.

Iš antrosios anketos rezultatų matyti, kad nė vienas apklaustasis jaunosios kartos šiaurės panevėžiškis vaškietis nežinojo statinio pavadinimo *peludė*. Tik 8% mokinių paaiškino žodžių *jauja*, *užlos*, *šalinė*, *plautas* reikšmes. 23% mokinių žinojo ir mokėjo paaiškinti žodžių *priepirtis*, *prieklėtis*, *asla*, *kluonas* reikšmes. 70-78% apklaustųjų buvo pažįstami statiniai *klėtis*, *priemenė*, *kaimas*. Visi apklaustieji jaunosios kartos atstovai dar žino ir vartoja šiuos sodybų ar jų aplinkos statinių pavadinimus: *gryčia*, *stogas*, *pečius*, *daržinė*, *kūtė* ir jau minėtus - *pirtis* ir *kiemas*.

Preliminarios tyrimo išvados. Remiantis preliminariais anketavimo duomenimis, galima daryti šias išvadas:

1) Kompaktinės plokštelės „Lietuvių tarmės. I dalis“ medžiaga yra labai vertinga ir naudinga visiems lietuvių ir kitų kalbų tarmių leksikos tyrinėtojams, tačiau gerai atspindi tik vyresniosios kartos (tarp jų ir šiaurės panevėžiškių) tarmių atstovų šnekamosios kalbos leksinę situaciją.

2) Jaunosios šiaurės panevėžiškių kartos (bent jau Vaškų apylinkės) atstovų žodynas yra gerokai skurdesnis už vyresniosios kartos šnekamosios kalbos žodyną. Daugelis jaunų vaškėčių jau nebežino ir nebevartoja jų aplinkoje nebeprisitaikančių statinių ar jų gyvenamosios aplinkos pavadinimų, pateiktų kompaktinėje plokštelėje „Lietuvių tarmės. I dalis“.

3) Jaunoji šiaurės panevėžiškių karta (manychiau, kad ir visa jaunoji lietuvių karta) savo šnekamojoje ir rašomojoje kalboje aktyviai vartoja maždaug trečdalį kompaktinėje plokštelėje „Lietuvių tarmės. I dalis“ pateikiamų sodybų statinių ar jų gyvenamosios aplinkos pavadinimų. Į pasyvųjų žodyną ir užmarštį pirmiausia traukiasi tie sodybų statinių ir gyvenamosios aplinkos pavadinimai, kurių jau nebėra tiek tarybiniais metais, tiek ir dabar statomose sodybose. Daugelį šių statinių, kaip jau buvo minėta, galima pamatyti tik liaudies buities muziejuose, bet čia jie įvardijami ne tarmiškai, o lietuvių bendrinės kalbos žodžiais.

4) Jaunoji šiaurės panevėžiškių karta savo šnekamojoje kalboje sodybų statiniams pavadinti palyginti rečiau vartoja tarminius variantus. Minėtus objektus jaunosios kartos atstovai vadina jiems geriau iš literatūros kūrinių ir šaltinių žinomais lietuvių bendrinės kalbos atitikmenimis.

LITERATŪRA

1. ALIŪKAITĖ, D. Socialiniai tarminio kalbėjimo koreliatai. *Kalbos istorija ir dialektologija: praeitis ir perspektyvos*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004 (spausdinama).
2. GARŠVA, K. Kalbinės situacijos raiška pakraščiu šnektose. *Kalbų ryšiai ir sąvokos*. LKI. Vilnius, 1989, p. 20-38.
3. GIRDENIS, A.; ZINKEVIČIUS, Z. Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos. *Kalbotyra* 14. Vilnius, 1966, p. 139-147.
4. GRUMADIENĖ, L. Sociolingvistinis vilniečių lietuvių kalbos tyrimas: konsonantizmas ir akcentuacija. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 27. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 1988, p. 132-149.
5. GRUMADIENĖ, L. Sociolingvistinis dabartinės šnekamosios lietuvių kalbos tyrimo aspektas. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 34. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla., 1996, p. 190-198.
6. KAČIUŠKIENĖ G. Sodybų statinių pavadinimai šiaurės panevėžiškių tarmėje (remiantis kompaktine plokštele „Lietuvių tarmės. I dalis). In *Vārds un tā pētīšanas aspekti* 8. Liepāja, 2004, p. 107-115.
7. Lietuvių kalbos atlasas. Leksika. Vilnius: Mokslas, 1977.
8. Lietuvių tarmės. I dalis. (Kompaktinė plokštelė), 2002.
9. ŁOBACZ, P. Classification of Polich Consonantal Phonemes on the Basis of a Subjective Similarity Test. *Speech Analysis and Synthesis* 5. 1981, p. 97-120.
10. MAŽIULIENĖ, I. Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodija. *Kalbotyra* 45(1). Vilnius: Mokslas, 1996, p. 30-115.
11. MURINIENĖ, L. Akmenės šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija. *Dakt. dis.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2000.
12. PETERS, R.W. Dimensions of Perception for Consonants. *The J. of the Acoustical Soc. of America* 35. 1963, p. 1985-1989.
13. SIMON, J.-P. Consience linguistique et identité dans la vallée de la Claise (Touraine du Sud). Doc.: Université F. Rabelais – Tours.
14. TUMĖNAS, S. Mokytojų požiūrio į tarmės sociolingvistinę analizę. *Pedagogika* 69. VPU. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2003, p. 238-242.
15. TUOMIENĖ, N. Ramaškonių šnektos daiktavardžio kaityba: sociolingvistinis tyrimas: *Dakt. dis.* LKI, VDU. Vilnius.
16. URNĖŽIŪTĖ, R. Kodų kaita joniškėčių šnekamojoje kalboje. *Kalbotyra* 47(1). Vilnius: Mokslas. 1998, p. 131-142.
17. WALTER, H. Enquête phonologique et variétés régionales du Français. *Le Linguiste*. P.U.F. Paris, 1982.

Genovaitė Kachiushkiene

Shiauliai University, Lithuania

MAN'S ENVIRONMENT AND NAMES OF BUILDINGS IN THE DIALECT OF THE NORTHERN REGION OF PANEVEŽYS (LITHUANIA): QUESTIONNAIRE RESEARCH

Summary

It presents some objects related to the dwelling-place or farmstead. The vocabulary for their designation comprises over 120 words. In the article is analysed 47 man's environment and names of buildings in the dialect of the Northern Region of Panevežys in the speech cadence generation. As some farmstead buildings have stopped existing and also because of the influence of the standard language, substandard names of farmstead buildings are becoming rare in (or even disappear from) the speech.

KEY WORDS: dialect lexicology, questionnaire research, dialectology.